

EÖTVÖS LORÁND TUDOMÁNYEGYETEM
BUDAPESTI CORVINUS EGYETEM

NÉPHALANDÓSÁGI MODELLEK
HOSSZÚ TÁVÚ ELŐREJELZÉSEINEK
ELEMZÉSE

DIPLOMAMUNKA

HUSZÁRIK ANNA FLÓRA

Biztosítási és pénzügyi matematika MSc

TÉMAVEZETŐ: VÉKÁS PÉTER

BUDAPESTI CORVINUS EGYETEM

OPERÁCIÓKUTATÁS ÉS AKTUÁRIUSTUDOMÁNYOK TANSZÉK

Budapest, 2021

Köszönetnyilvánítás

Köszönöm elsősorban Vékás Péternek, hogy vállalta a témavezetői feladatokat, és téma kiválasztása mellett segédanyagokkal és szakmai tanácsokkal segítette a szakdolgozatom elkészültét. Köszönöm továbbá a családomnak és a barátaimnak, hogy mindig tanulásra ösztönöztek és támogattak a tanulmányaim során.

NYILATKOZAT

Név: Huszárik Anna Flóra

ELTE Természettudományi Kar, szak: Biztosítási és pénzügyi matematika MSc

NEPTUN azonosító: JIT2EL

Diplomamunka címe:

Néphalandósági modellek hosszú távú előrejelzéseinek elemzése

A **diplomamunka** szerzőjeként fegyelmi felelősségem tudatában kijelentem, hogy a dolgozatom önálló szellemi alkotásom, abban a hivatkozások és idézések standard szabályait következetesen alkalmaztam, mások által írt részeket a megfelelő idézés nélkül nem használtam fel.

Budapest, 2021. 12. 31.

a hallgató aláírása

Tartalomjegyzék

1. Bevezetés	5
2. Módszertani összefoglaló	7
2.1. Lee-Carter modell	7
2.1.1. Paraméterbecslés	8
2.1.2. Előrejelzés	9
2.1.3. Kiegészítés	11
2.2. Rotált Lee-Carter modell	12
2.2.1. A rotáció számszerűsítése	13
3. További népszerű halandóság-előrejelző modellek	15
3.1. GAPC modellcsalád	15
3.2. Poisson Lee-Carter modell	16
3.3. Renshaw-Haberman modell	17
3.4. APC modell	17
3.5. Cairns-Blake-Dowd Model	18
3.6. A Plat modell	18
4. Szimulációk	20
4.1. Magyar néphalandósági adatok elemzése	20
4.2. Modellhez használt adatok és csomagok bemutatása	23
4.3. Lee-Carter modell alkalmazása	24
4.4. Rotációval bővített Lee-Carter modell alkalmazása	26
4.5. Európai országok	31
4.5.1. Szlovénia	33
4.5.2. Észtország	33
5. Életjáradék díj kiszámítása	35
5.1. Alapvető fogalmak	35

5.2. Életjáradék kalkuláció eredményei	36
6. Összefoglalás	38

1. Bevezetés

A fenntartható egészségügyi- és nyugdíjrendszer működtetésében és életbiztosítási modellekben kulcsfontosságú a halandósági ráták és a várható élettartam megbízható előrejelzése. A népességelöregedés alulbecslése nyugdíj finanszírozási problémákhoz vezethet, hiszen fontos politikai döntéseket hoznak a várható időskorú népesség alapján.

Az elmúlt évtizedekben egy egyértelmű javulást figyelhetünk meg a mortalitásban minden korosztályra, részben az orvostudomány fejlődésének és az általános tájékozottság terjedésének köszönhetően és a mortalitási adatok javulásával párhuzamosan egyre több néphalandósági modell jelent meg.

Megfigyelhető azonban, hogy míg régebben a fiatalabb korcsoportokban csökkent gyorsabb ütemben a halandósági ráta, ez a felgyorsult javulás inkább már az idősebb korosztályra jellemzőbb. Ezt a jelenséget, ami lényegében egy forgás a kortól függő halandóságjavulást leíró görbében, rotációnak nevezzük.

A halandósági ráták előrejelzésére egy vezető halandóság előrejelző módszerre vált a Lee-Carter modell (1992), ami nem veszi figyelembe a halandóságcsökkenés koronkénti ütemének időbeli megváltozását. Hosszú távon így az előrejelzések nem lesznek megbízhatóak, alulbecslik a várható élettartamot és ezáltal a szükséges fedezetet a biztosításban az időskorú népesség ellátására.

Ennek a rotációnak a figyelembevételéhez a modell egyik publikálója, Ronald D. Lee elkészítette a rotált Lee-Carter modellt (2013), amit elsősorban hosszú távra és magas várható élettartamú országok népességének modellezésére javasol.

A szakdolgozatban vizsgálni fogom az eredeti Lee-Carter modell és a rotációval bővített Lee-Carter modell által adott eredményeket, és következtetéseket vonok le arra vonatkozólag, hogy melyik módszerrel kapunk pontosabb előrejelzéseket.

Szakdolgozatomban az irodalom összefoglalása után a Lee-Carter modellt és a rotált Lee-Carter modellt fogom Európai Unió országok adataira illeszteni R-ben, majd az eredmények kiértékelése után a modellek előrejelzései alapján kiszámolom egy adott egyén életjáradék díját, hogy a modelleket még jobban össze tudjam hasonlítani.

A szakdolgozatomban a koronavírus járvány hatásával nem számoltam, így a kapott következtetéseket a járvány felkavarhatja.

A koronavírus járvány hatására sajnos a halálozások száma minden országban jelentősen megemelkedett, amely elsősorban az időskorú népességet érinti. A dolgozatomban bemutatott modellek részben az időskorú népesség gyorsuló halandóságjavulását feltételezi és a járvány legfőképpen az idősök halandóságát befolyásolja, így a kapott becslések alulbecsülhetik a valós néphalandóságot.

2. Módszertani összefoglaló

Az életbiztosítók biztonságos és nyereséges működéséhez elengedhetetlen az életbiztosítási termékekhez a megfelelő díj és tartalék kalkulálása. Ezen számolásoknak az alapja a halandósági ráták minél pontosabb becslése, hiszen ezek alapján tervezi a biztosító a jövőbeni kiadásait. A halandósági ráták becslésére számos modellt publikáltak az elmúlt évtizedekben.

Az egyik legtöbbit használt és közismert halandóság előrejelző modellt Ronald D. Lee és Lawrence R. Carter publikálta 1992-ben, amely halálozási rátákat becsül az életkor és idő múlásának a figyelembevételével.

2.1. Lee-Carter modell

Jelölje a nyers halandósági vagy más néven mortalitási rátát $x \in \{1, 2, \dots, X\}$ éves korban és $t \in \{1, 2, \dots, T\}$ időben $m_{x,t}$, ekkor a logaritmus három komponensből áll elő a következőképpen:

$$\ln m_{x,t} = a_x + b_x k_t + \epsilon_{x,t}, \quad (1)$$

ahol a_x az átlagos logaritmikus halandósági ráta, b_x fejezi ki, hogy mekkora csökkenés volt az egyes életkorokban ezekben a rátákban, hiszen máshogy csökken fiatal korban mint időskorban, és k_t a halandóság általános szintjét leíró idősor, melyet mortalitási indexnek is szokás nevezni. ϵ pedig normális eloszlású független hibtag:

$$\epsilon_{x,t} \sim N(0, \sigma^2), \quad (2)$$

ahol $x \in \{1, 2, \dots, X\}$ és $t \in \{1, 2, \dots, T\}$. A halálozási ráták ekkor függetlenek és $\ln m_{x,t}$ is normális eloszlást követ:

$$\ln m_{x,t} \sim N(a_x + b_x k_t, \sigma^2) \quad (3)$$

A paraméterekre identifikációs probléma miatt a következő feltételeknek teljesülnie kell:

$$\sum_{x=0}^X b_x = 1 \quad (4)$$

$$\sum_{t=1}^T k_t = 0 \quad (5)$$

mivel enélkül, $a = a_x, b = b_x, k = k_t$, és $x \in \{1, 2, \dots, X\}, t \in \{1, 2, \dots, T\}$ vektorparaméterek esetén a következő transzformáció is teljesítené az (1) összefüggést; $\tilde{a} = a + \alpha b, \tilde{b} = \frac{1}{\beta} b, \tilde{k} = \beta(k - \alpha 1), \alpha, \beta \in \mathbb{R}, \beta \neq 0$.

2.1.1. Paraméterbecslés

A paraméterek becslésére a széleskörűen elterjedt Maximum Likelihood módszer szokás használni. A log-likelihood függvény, amellett, hogy mortalitások logaritmusáról (2) feltettük a normális eloszlást :

$$l = -\frac{1}{2}XT \ln(2\pi) - XT \ln \sigma - \frac{1}{2\sigma^2} \sum_{x=1}^X \sum_{t=1}^T (\ln m_{x,t} - a_x - b_x k_t)^2 \quad (6)$$

Az (6) kifejezés maximalizálásához $\sum_{x=1}^X \sum_{t=1}^T (\ln m_{x,t} - a_x - b_x k_t)^2$ -t kell minimalizálni, tetszőleges $\sigma > 0$ -ra. Levezetés nélkül következnek az egyes paraméterek becslései:

$$\hat{a}_x = \frac{1}{T} \sum_{t=1}^T \ln m_{x,t} \quad (7)$$

$$\hat{b} = MM^T. \quad (8)$$

\hat{b} az MM^T mátrix maximális sajátértékéhez tartozó egységnyi normájú sajátvektor, ahol M a soronként centrált logaritmikusan mortalitási ráták mátrixa. Ekkor k_t becslése:

$$\hat{k} = M^T \hat{b} \quad (9)$$

A megoldás levezetéséről Vékás (2016) doktori értekezésében olvashatunk részletesebben.

A becslés minden halandósági megfigyelést azonos súllyal vesz figyelembe, ezért a szerzők \hat{k}_t kiigazítását javasolják. A kiigazítás szükségességét az indokolja, hogy az egyes időpontokban és korcsoportokban a népesség száma jelentősen eltérhet. A javasolt egyenletrendszer a mortalitási index kiigazítására:

$$\hat{k}^{adj} = \{k \in \mathbb{R}^T : D_t = \sum_x D_{x,t} = \sum_x E_{x,t} \exp(\hat{a}_x + \hat{b}_x k_t)\}, \quad (10)$$

ahol $D_{x,t}$ a t . időszakban x évesen elhunytak száma és $E_{x,t}$ pedig a kitettsége. Ha minden előforduló időszakban volt haláleset, akkor következik, hogy az egyenletrendszer megoldása létezik és egyértelmű.

2.1.2. Előrejelzés

A Lee-Carter modell egyik előnye, hogy a jövőbeli értékek előrejelzéséhez csak egy paramétert kell előrejelezni, k_t -t, hiszen az a_x és b_x együtthatók értékei időben állandóak. A modell szerzői azt állapították meg több idősor elemzése után, hogy az ARIMA(0,1,0) folyamat általában jól illeszkedik az adatokon. A paraméter időbeli változásának egyenlete tehát:

$$\hat{k}_t^{adj} = \hat{k}_{t-1}^{adj} + s + \epsilon_t \quad (t = 2, \dots, T), \quad (11)$$

ahol a \hat{k}_1^{adj} valós indulási érték ismert, s az eltolás paramétert jelöli és ϵ_t a hibatag. ϵ_t -k függetlenek egymástól, és normális eloszlásúak 0 várható értékkel és azonos $\sigma > 0$ szórással.

$$\epsilon_t \sim N(0, \sigma^2) \quad (t = 2, \dots, T) \quad (12)$$

A mortalitás \hat{k}_t^{adj} indexről tehát tudjuk, hogy független növekményű, és azonos eloszlású valószínűségi változók, trend meredekségét pedig s mutatja:

$$\hat{k}_t^{adj} - \hat{k}_{t-1}^{adj} \sim N(s, \sigma^2) \quad (t = 2, \dots, T) \quad (13)$$

Az s eltolásos paraméter és az eloszlás varianciájának egyenleteit megkaphatjuk a Maximum Likelihood becslési eljárással:

$$\hat{s} = \frac{1}{T-1} \sum_{t=2}^T (\hat{k}_t^{adj} - \hat{k}_{t-1}^{adj}) = \frac{\hat{k}_T^{adj} - \hat{k}_1^{adj}}{T-1} \quad (14)$$

$$\hat{\sigma}^2 = \frac{1}{T-1} \sum_{t=2}^T (\hat{k}_t^{adj} - \hat{k}_{t-1}^{adj} - \hat{s})^2. \quad (15)$$

A kiigazított mortalitási indexek előrejelzéseit extrapolálással kapjuk meg a $T + j$. időpontra:

$$\mathbb{E}(\hat{k}_{T+j}^{adj}) = \mathbb{E}(\hat{k}_T^{adj} + \sum_{i=1}^j (\hat{k}_{T+i}^{adj} - \hat{k}_{T+i-1}^{adj})) = \quad (16)$$

$$= \hat{k}_T^{adj} + \sum_{i=1}^j \mathbb{E}(\hat{k}_{T+i}^{adj} - \hat{k}_{T+i-1}^{adj}) = \quad (17)$$

$$= \hat{k}_T^{adj} + j\hat{s} \quad (j = 1, 2, \dots). \quad (18)$$

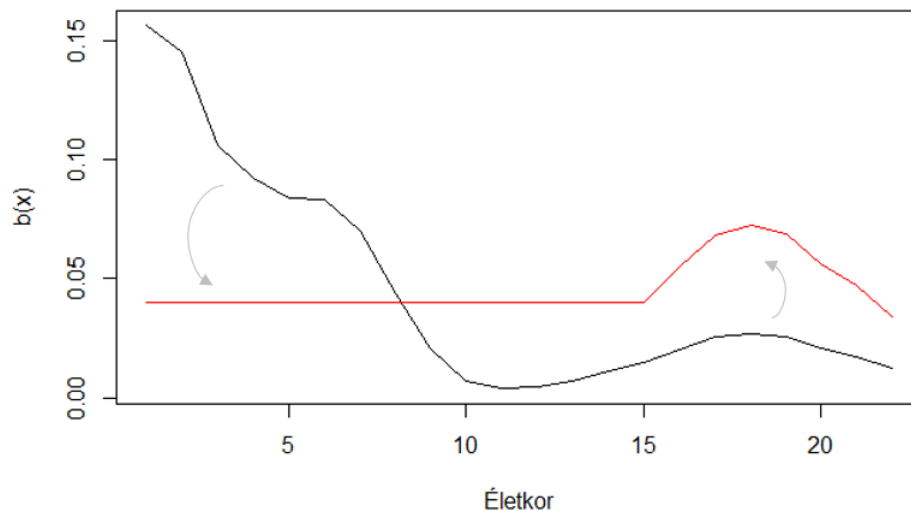
A log-halandósági ráták előrejelzése a $T + j$ -re felírható az alapegyenletbe való visszahelyettesítéssel:

$$\ln \hat{q}_{x,t} = \hat{a}_x + \hat{b}_x(\hat{k}_T^{adj} + j\hat{s}) \quad (x = 1, 2, \dots, X) \quad (j = 1, 2, \dots). \quad (19)$$

2.1.3. Kiegészítés

A modellben általában feltételezik, hogy k_t valamilyen lineáris trendet követ, a b_x pedig időtől független, így a javulás mértéke a halandóságban időben állandó és csak az életkortól függ. Tehát ez a fajta módszer nem veszi figyelembe azt, hogy az évek múlásával változhat a halandóság javulása az életkorcsoportokban.

Vékás (2019) cikkében bemutatott stilizált példájához hasonlóan a rotációt a következő képen szemléltetem. Az ábra 1950-2005-ös magyar néphalandósági adatokra illesztett rotált Lee-Carter modell által visszaadott eredményt mutatja, melyet később részletesebben is bemutatok. Jól látszik, hogy a b_x görbe, amely a halandóság javulását mutatja, az idő elteltével rotálódik, és a csecsemőkorban és fiatalabb életkorokban a halandóság javulásának mértéke csökkenni, az idősebb korosztályokban pedig nőni fog.

1. ábra. Magyar halandósági adatokra illesztett példa. Saját szerkesztés

2.2. Rotált Lee-Carter modell

A Li, Lee és Gerland (2013) által bemutatott módszert alacsony halandósági rátával rendelkező országokra és elsősorban hosszútávú előrejelzésekre javasolják. A modellbővítés célja megragadni azt a rotációnak nevezett jelenséget, hogy az életkor előrehaladtával a halandóság javulása változik, vagyis csecsemőkorban és fiatal gyermekkorban a halandóság javulása lassul, míg az idősebb korosztályokban gyorsulni fog.

A rotált Lee-Carter modell az eredeti Lee-Carter modellt bővíti ki, így b_x helyett már az életkortól is függő $B_{x,t}$ szerepel benne, amelyet a kor-specifikus hanyatlás vektorának neveznek.

Az új egyenlet felírva:

$$\ln m_{x,t} = a_x + B_{x,t}k_t + \epsilon_{x,t} \quad (20)$$

Ez a $B_{x,t}$ próbálja megfogni azt a forgást, hogy a mortalitás időbeli változása az életkortól is függ, vagyis időskorban a csökkenés gyorsul, csecsemőkorban vagy fiatal korban pedig lassul.

$B_{x,t}$ képlete kiírva:

$$B_{x,t} = \begin{cases} b_0(x) & e_0(t) < 80 \\ (1 - w_s(t))b_0(x) + w_s(t)b_u(x) & 80 \leq e_0(t) < e_0^u \\ b_u(x) & e_0^u \leq e_0(t) \end{cases}$$

A $B_{x,t}$ -ben szereplő súlyfüggvény a következő:

$$w_s(t) = \left\{ \frac{1}{2} \left[1 + \sin \left[\frac{\pi}{2} (2w(t) - 1) \right] \right] \right\}^p \quad (21)$$

$$w(t) = \frac{[e_0(t) - 80]}{[e_0^u - 80]} \quad (22)$$

Az eredeti modellből számolt b_x -et veszi alapul és $b_u(x)$ lesz a végső érték (amin a rotáció befejeződik). Az eredeti Lee-Carter modellhez hasonlóan

$b_u(x)$ -re teljesülnie kell a feltételnek, hogy:

$$\sum_{x=0}^{\omega} b_u(x) = 1. \quad (23)$$

A kezdeti várható élettartam, $e_0(t)$, amely szintén az eredeti Lee-Carter módszerrel van számolva, egy végső értékhez tart, p -vel szabályozva a annak konvergencia ütemét.

2.2.1. A rotáció számszerűsítése

A rotáció számszerűsítéséhez következő egyenleteket használjuk fel. Minden korcsoportra kiszámítható a halandóságjavulási ráta:

$$r_{xt} = -\ln\left(\frac{m_{x,t+1}}{m_{x,t}}\right) \quad (24)$$

A halandóságjavulási ráták lineáris trendjének meredekségével felírható a hosszútávú halandóságjavulás átlagos gyorsulási rátája:

$$\beta = \frac{\sum_{t=1}^n (r_{xt} - \tilde{r}_x)(t - \tilde{t})}{\sum_{t=1}^n (t - \tilde{t})^2} \quad (25)$$

x korosztály és t naptári évek jelölések mellett.

A rotáció jelenlétének a megerősítéséhez érdemes a Spearman-féle ρ rangkorrelációs együtthatóval vizsgálni, hogy van-e összefüggés az életkor és a halandóságjavulás üteme között. Ezt vizsgálta Vékás (2019) az Európai Unió adatain, és arra következtet, hogy a tagországok nagy részében kimutatható az összefüggés, és a női halandósági adatokon jelentősebbnek mutatkozik, mint a férfiaknál.

A népességszámmal súlyozott Spearman-féle ρ rangkorrelációs együttható:

$$\rho = \frac{\sum_{t=1}^n P_x(\text{rank}(\beta_x) - \mu)(x - \nu)}{\sqrt{\sum_{t=1}^n P_x(\text{rank}(\beta_x) - \mu)^2} \sqrt{\sum_{t=1}^n P_x(x - \nu)^2}} \quad (26)$$

ahol μ és ν :

$$\mu = \frac{\sum_{t=1}^n P_x \text{rank}(\beta_x)}{\sum_{t=1}^n P_x} \quad (27)$$

$$\nu = \frac{\sum_{t=1}^n P_x x}{\sum_{t=1}^n P_x} \quad (28)$$

Tehát ezekkel az egyenletekkel meghatározhatjuk hogy milyen mértékben történt rotáció, ha volt egyáltalán. A felírt egyenletek megmutatják a gyorsulás és az életkor közötti összefüggés mértékét. Figyelembevéve, hogy népesség nagysága korcsoportonként jelentősen eltér, ezért P_x reprezentálja népesség mérete szerinti súlyokat.

3. További népszerű halandóság-előrejelző modellek

A halandóság javulása miatt a megfelelő előrejelzések készítése érdekében egyre több néphalandósági modell jelent meg, hogy gondosan előre tudják jelezni nyugdíjrendszerek és életjáradék-szolgáltatók a halálozási arányokat és a várható élettartamokat.

A szakirodalomban rengeteg alternatív halandóság-előrejelző módszerrel találkozhatunk, ezek közül fogok most bemutatni néhányat.

A következő alfejezetben a halandósági modellezésre sokak által használt GAPC modellcsalád általános modellkeretét és neveztes tagjait mutatom be.

3.1. GAPC modellcsalád

A halandóság-előrejelző módszerek egységesítésére tett kísérletet Hunt-Blake (2014), Currie (2016) és Villegas és szerzőstársai (2016). Az egységes modellkeret a GAPC modellcsalád megnevezést kapta, amely az angol *Generalized Age-Period-Cohort* (Általánosított korcsoport-időszak-kohorsz) rövidítése.

A modell felírásához szükséges adataink: $D_{x,t} \in \mathbb{N}$, vagyis a bekövetkezett halálesetek száma, és a kezdeti kitéttység $E_{x,t}^0 \in \mathbb{N}^+$, ha az időszak kezdőpontjában tekintjük a létszámot, vagy központi kitéttységek $E_{x,t}^c > 0$, ha az időszak alatt élt személyek átlagos létszámát vesszük figyelembe.

A feltételezés, hogy a halálozások számának Poisson vagy Binomiális eloszlása van a rendelkezésre álló adatoktól függően:

$$\tilde{D} \sim \text{Poisson}(E_{x,t}^c m_{x,t}^c)$$

$$\tilde{D} \sim \text{Bin}(E_{x,t}^0, m_{x,t}^0)$$

A GAPC modellcsaládban halandósági ráták egy függvényét becslik, amely függvényt linkfüggvénynek nevezzük. A linkfüggvény központi kitéttységek,

valamint Poisson-eloszlás esetében a logaritmikus:

$$g(q) = \ln q,$$

máskülönben kezdeti kitettségek és Binomiális-eloszlás használatakor pedig a logit linkfüggvény:

$$g(q) = \ln \frac{q}{1-q}.$$

A linkfüggvénybe a halandósági rátát beírva kapjuk meg a szisztematikus komponenst:

$$\eta_{x,t} = g(m_{x,t}),$$

amely segítségével már felírhatjuk a GAPC modellkeret általános egyenletét:

$$\eta_{x,t} = a_x + \sum_{i=1}^N b_x^{(i)} k_t^{(i)} + b_x^{(0)} \gamma_{t-x}.$$

Az általánosított egyenlet paraméterei:

a_x : A Lee-Carter modellhez hasonlóan, adott időszak átlagos halálozási rátái korcsoporttól függően, megragadva a halandósági görbe alakját.

$b_x^{(i)}$: Kortól függen megmutatja az halandósági ráták érzékenységét.

$k_t^{(i)}$: A mortalitási index a halandósági időbeli változását írja le.

γ_{t-x} : Jelöli a kohorszhatást, a $t - x$ időben született kohorsz mortalitás átlaghoz képesti különbözőségét mutatja.

3.2. Poisson Lee-Carter modell

Az alap Lee-Carter modell (1992) (1) egyenlet hibatag nélküli változatát írta fel Brouhns és szerzőtársai (2002):

$$\eta_{x,t} = a_x + b_x k_t \quad (x = 1, 2, \dots, X, \quad t = 1, 2, \dots, T),$$

ahol $\eta_{x,t} = \ln m_{x,t}$ Poisson-eloszlású valószínűségi változó lesz.

Az alapegyenlethez hasonlóan identifikációs paraméter megszorítások itt is érvényesek:

$$\sum_{x=0}^X b_x = 1$$

$$\sum_{t=1}^T k_t = 0$$

3.3. Renshaw-Haberman modell

A Renshaw-Haberman modell az előző pontban bemutatott Poisson Lee-Carter modell egyik bővített változata, amely figyelembe veszi a kohorszhatást. Kohorszhatásnak nevezzük azt a jelenséget, hogy a mortalitás nem csak az évtől és életkortól függ, hanem számos más jelenség is befolyásolja, például születés év. A Renshaw és Haberman (2006) által javasolt modell, logaritmikus kapcsolást feltételezve:

$$\eta_{x,t} = a_x + b_x^{(1)} k_t^{(1)} + b_x^{(0)} \gamma_{t-x}$$

$$(x = 1, 2, \dots, X, \quad t = 1, 2, \dots, T)$$

A javasolt paramétermegkötések az identifikációs probléma orvoslására:

$$\sum_{x=0}^X b_x^{(1)} = 1 \quad \sum_{x=0}^X b_x^{(0)}(x) = 1$$

$$\sum_{t=1}^T k_t = 0 \quad \sum_{i=1-X}^{T-1} \gamma_i = 0$$

3.4. APC modell

Az APC (*Age-Period-Cohort*) modellt Cartensen (2007) javasolta, amely az előző bekezdésben bemutatott Renshaw-Haberman modell egy speciális változata, $b^{(0)}(x) = 1$ és $b_x^{(1)} = 1$ feltételek fennállása esetén. A modell:

$$\eta_{x,t} = a_x + k_t^{(1)} + \gamma_{t-x}$$

$$(x = 1, 2, \dots, X, \quad t = 1, 2, \dots, T)$$

A következő identifikációs megszorítások szükségesek:

$$\sum_{t=1}^T k_t = 0$$

$$\sum_{i=1-X}^{T-1} \gamma_i = 0$$

$$\sum_{i=1-X}^{T-1} i\gamma_i = 0$$

3.5. Cairns-Blake-Dowd Model

A hosszú élettartam kockázat modellezésére javasolt az additív életkorhatás és kohorszhatás nélküli Cairns–Blake–Dowd (2006) modell. A kéttényezős CBD modell a következőképpen fejezhető ki:

$$\eta_{x,t} = a_x + k_t^{(1)} + (x - \tilde{x})k_t^{(2)}$$

$$(x = 1, 2, \dots, X, \quad t = 1, 2, \dots, T),$$

ahol jelölje $\tilde{x} = \frac{1+X}{2}$ a korcsoportok számtani átlagát.

A modell alkalmazását elsősorban $x_0 = 60$ éves kor feletti halandóság-előrejelzésére javasolják a szerzők, ahol $\eta_{x,t}$ az $x_0 + x$ évesek halandóságát fejezi ki. A CBD modellben nincs szükség identifikációs megszorításokra.

3.6. A Plat modell

A modelleszaládban utolsóként a Plat (2009) modellt mutatom be, amely a fiatalabb életkorú halandóság nem lineáris jellemzőit építi be modellbe. Az

alapul szolgáló CBD modellt egészíti ki háromtényezősé és a Lee-Carter modellből is épít be elemeket:

$$\eta_{x,t} = a_x + k_t^{(1)} + (x - \tilde{x})k_t^{(2)} + (\tilde{x} - x)^+ k_t^{(3)} + \gamma_{t-x}$$

$$(x = 1, 2, \dots, X, \quad t = 1, 2, \dots, T),$$

ahol $(\tilde{x} - x)^+$ jelöli $\max\{\tilde{x} - x; 0\}$ és $\tilde{x} = \frac{1+X}{2}$ továbbra is a korcsoportok számtani átlaga. A Plat modellnél a következő megkötések javasoltak:

$$\sum_{t=1}^T k_t^{(1)} = 0 \quad \sum_{t=1}^T k_t^{(2)} = 0 \quad \sum_{t=1}^T k_t^{(3)} = 0$$

$$\sum_{t=1-X}^{T-1} \gamma_i = 0 \quad \sum_{t=1-X}^{T-1} i\gamma_i = 0$$

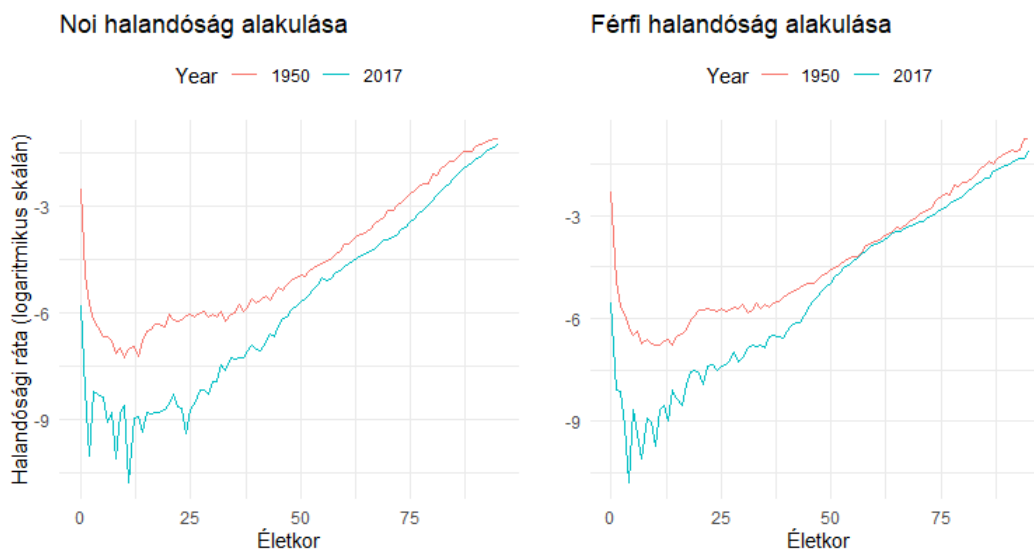
4. Szimulációk

Az elemzéseket a nyílt forráskódú RStudio fejlesztési környezetben készítettem R nyelvvel.

4.1. Magyar néphalandsági adatok elemzése

A vizualizációk elkészítéséhez a dplyr, ggplot2 és gridExtra csomagokat használtam. A vizualizációkhoz felhasznált adatokat Human Mortality Database oldaláról töltöttem le.

Az első ábrán magyar halandsági rátákat látjuk logaritmikus skálán a legkorábbi (1950) és a legkésőbbi (2017) elérhető évben.

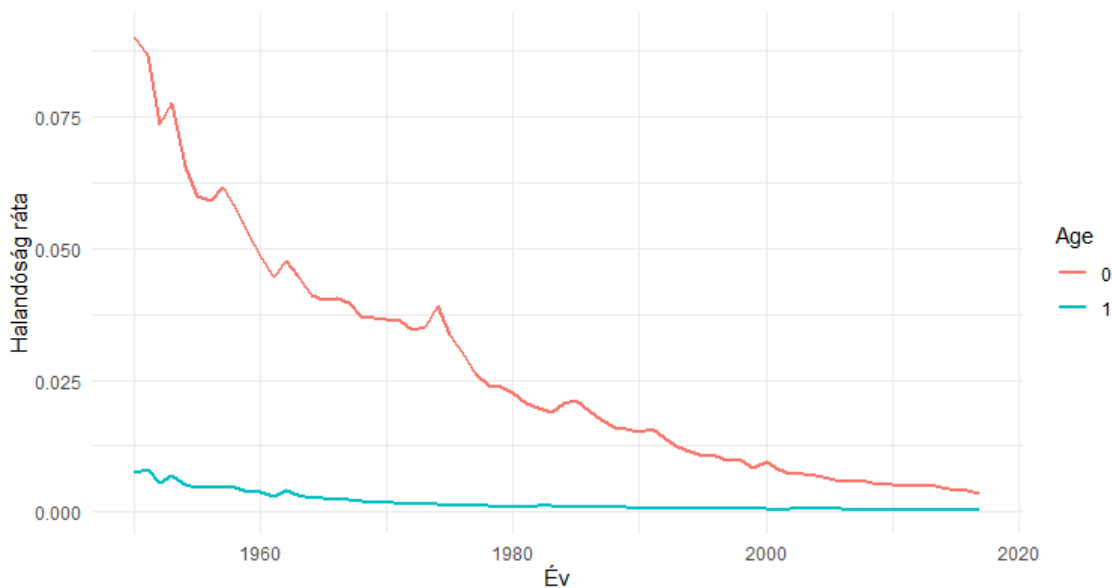
2. ábra. Magyar halandsági ráták 1950-ben és 2017-ben. Saját szerkesztés

Láthatjuk, hogy a halandsági ráta magas értékeket vesz fel 0 éves korban, amely a csecsemőhalandságot mutatja. Ugyanazt a szintet 2017-ben 45 éves kor körül éri el újra a görbe. Ezután a korai gyermekkorban egy gyorsuló csökkenés figyelhető meg. Bár nem vehető ki nagyon élesen, de utána

következik a fiataloknál és fiatal felnőttkorban baleset miatt előforduló halálások miatti úgynevezett baleseti púp. A felnőtt és időskorban pedig az életkor előrehaladtával viszonylag egyenletes ütemben nő a mortalitás.

Az elmúlt majdnem 70 évben jelentősen csökkent egyaránt a gyermekágyi és időskori mortalitás is. Észrevehető, hogy egyes életkorokban sokkal jelentősebben, gyorsabban változnak, mint máshol. A halandósági ráta változása életkoronként erősen eltér, ezért érdemes a korszpecifikus rátákat évenkénti bontásban is megnézni.

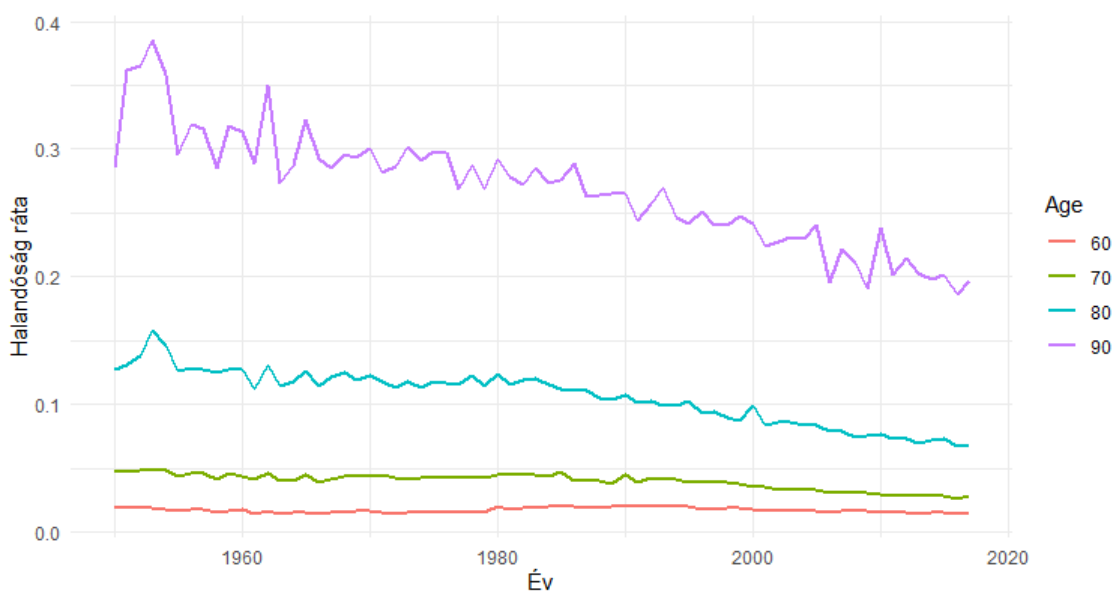
A modellezésnél azonban nem mindegy, hogy a javulás mértéke idővel függ-e a korcsoporttól, ezt próbálok megnézni a következő ábrában. Az uniszex halandósági rátát ábrázolom, mert a női és férfi ráták nagyon hasonlóan alakulnak.

3. ábra. Magyar halandósági ráták javulása a fiatalabb korcsoportokra. Saját szerkesztés

A piros görbe reprezentálja a csecsemők halandóságát az elmúlt 70 évben,

amelyben jól láthatóan egy jelentős javulás történt. Leggyorsabban 1980-ig csökken a csecsemőhalandóság, utána egy lassuló javulás látszik a grafikonon. A csökkenés vélhetően a családi környezet javulásának, különböző egészségügyi politikai döntéseknek és a modern orvostudomány megjelenésének köszönhető. Faragó (2011) tanulmányában részletesebb betekintést kaphatunk a csecsemőhalandóság további kor alapú bontásáról és a javulás okairól.

4. ábra. Magyar halandósági ráták javulása idősebb korcsoportokra. Saját szerkesztés

Az időskorú népesség halandóságában is egy jól látható javulás történt a naptári évek haladásával. A két legmagasabb görbe a 80 és 90 évesek korcsoportjainak halandósági rátái. 1980-ig egy inkább lassabb csökkenés, míg 1980 után inkább egy meredekebb csökkenés látszik. A javulás pozitív következménye a meghosszabbodott várható emberi élettartam.

A várható élettartam növekedésével a nyugdíjrendszerben és életbiztosításokban bizonytalan képet kapunk a várható jövőbeni kifizetésekről és bevé-

telekről, mely jelenséget élettartam-kockázatnak neveznek szakirodalmakban (Májér-Kovács, 2011).

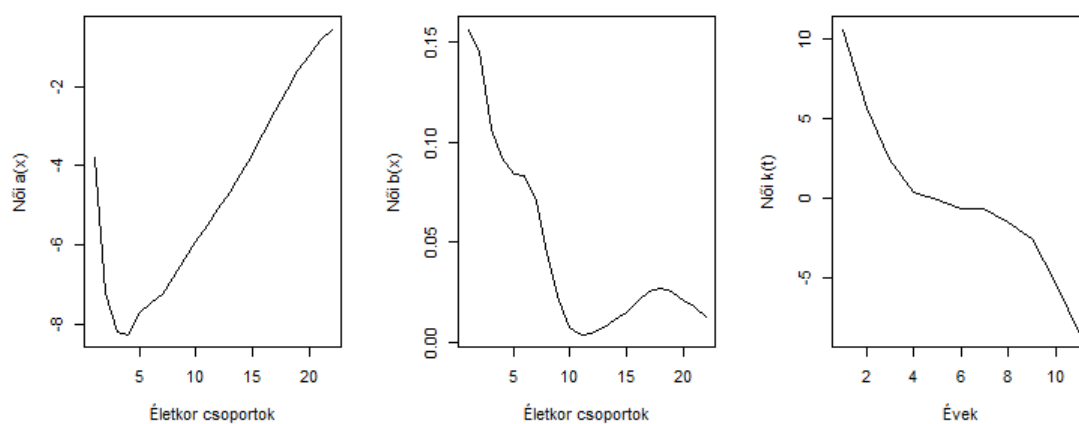
A halandóság kedvező alakulásának összetett okai közé tartozik az orvosi ellátás fejlődése mellett az egészségtudatos életmód és felelősségteljesebb életvitel kialakulása, amelyben a népesség ösztönzésével további javulást lehetne elérni.

4.2. Modellhez használt adatok és csomagok bemutatása

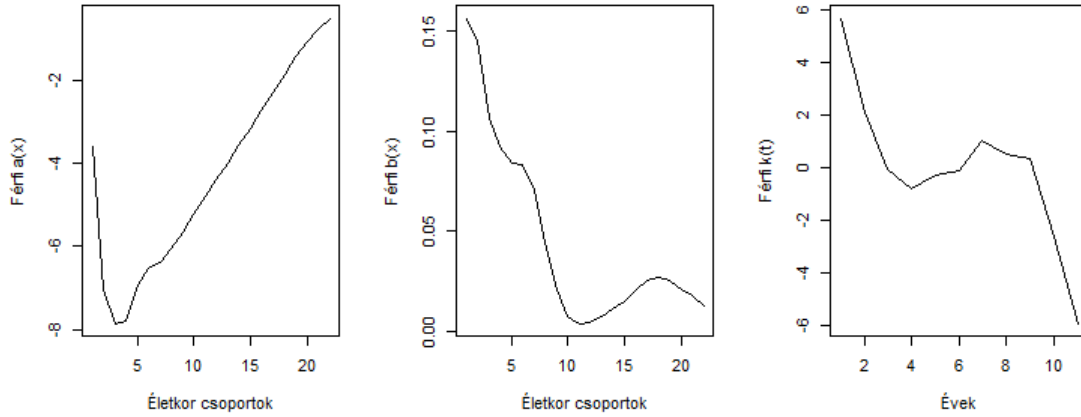
A felhasznált függvényeket a következő programcsomagokból töltöttem be: wpp2017, MortCast. Az adatokat a Human Mortality Database oldaláról töltöttem le. A dokumentációban ezt az adathalmazt használják a példákban és a példabeli kódokból indulok ki én is. Az adatok nemekre bontva tartalmazzák 5 éves intervallumokra és 5 éves életkor-csoportokra aggregált halandósági rátáit több mint 20 országra.

4.3. Lee-Carter modell alkalmazása

A Lee-Carter modellt először magyar adatokra illeszttem és abból jeleztem előre először halandósági rátákat. Az adatok, amelyeken a modell tanult, az 1950-2005 éveket ölelik fel. Az utolsó 10 évet, 2005-2015-ig, levágtam a visszaméréshez és összehasonlításához.

5. ábra. Lee-Carter modell becsült paraméterei nők esetében. Saját szerkesztés

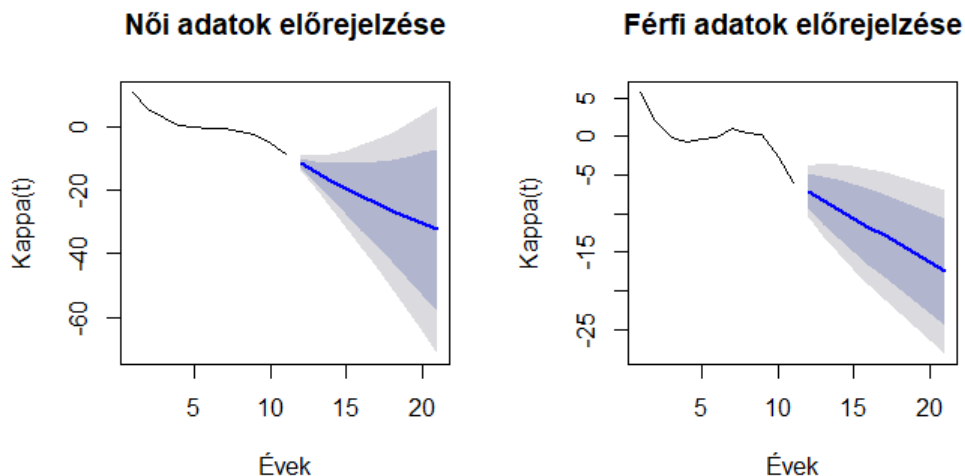

6. ábra. Lee-Carter modell becsült paramétereit férfiak esetében. Saját szerkesztés

Az első grafikonokon látható az a_x paraméter becslése, amely a logaritmi-
 kus halandósági ráták átlagát mutatja be korfüggően. Először egy meredek
 csökkenés látható benne csecsemőkorban, utána a kor előrehaladtával pedig
 lineárisan emelkedik, azaz jól leírja a halandósági görbék általános trendjét.

A második grafikonon a b_x paraméter becslése van szemlélítve, amely
 azt mutatja, hogy a mortalitás csökkenése mennyire érzékeny az egyes élet-
 korokra. Jól látszik, hogy kisgyermek korban a legnagyobb, hiszen ebben az
 életkorokban javult a legjelentősebben a halandósági ráták. Időskorban egy
 újabb (70-80 éves korokban) emelkedés figyelhető meg, mivel időskorban is
 javult a mortalitás.

A harmadik grafikonokon pedig a k_t paraméter becslése látszik, amely a
 középső mortalitási szintet mutatja. Mindkét esetben középen egy lassulás
 látható, de összességében csökkenést mutat, amely a várható élettartamok
 növekedését is mutatja. Nézzük meg az előrejelzéseit is.

7. ábra. Lee-Carter modell által becsült k_t értékek előrejelzése ARIMA modellekkel. Saját szerkesztés

A Lee-Carter modell által becsült k_t értékekre ARIMA(1,1,0) és ARIMA(0,1,0) modellek illeszkedtek a legjobban az Akaike információs kritérium (AIC) alapján és feltételezik, hogy a csökkenő tendencia folytatódik a jövőben is.

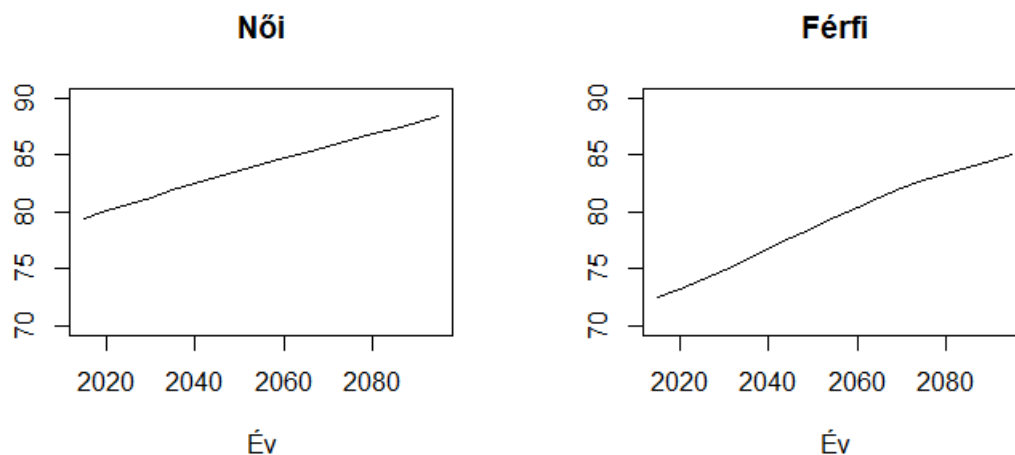
4.4. Rotációval bővített Lee-Carter modell alkalmazása

A sima Lee-Carter módszer nem veszi figyelembe a javulás változását az életkor előrehaladtával, vagyis hogy fiatal korban lassuló ütemben csökken a mortalitás, idős korban pedig gyorsuló ütemben csökken az évek elteltével.

Ha ezt a modellt használjuk hosszú távon, akkor az torzíthatja az előrejelzéseket, mert alulbecsüljük vele a várható élettartamot.

A modell illesztéshez az egyik argumentumban meg kell adni az előrejelzett születéskor várható élettartamokat, amelyhez a wpp2017 package által tartalmazott adatokat használok fel. Összehasonlítva, a KSH által megadott

születéskor várható átlagos élettartam 2019-ben a férfiaknál: 72.8, nőknél: 79.3, ehhez képest a csomagból letöltött születéskor várható élettartam adatokat a következő ábra szemlélteti:

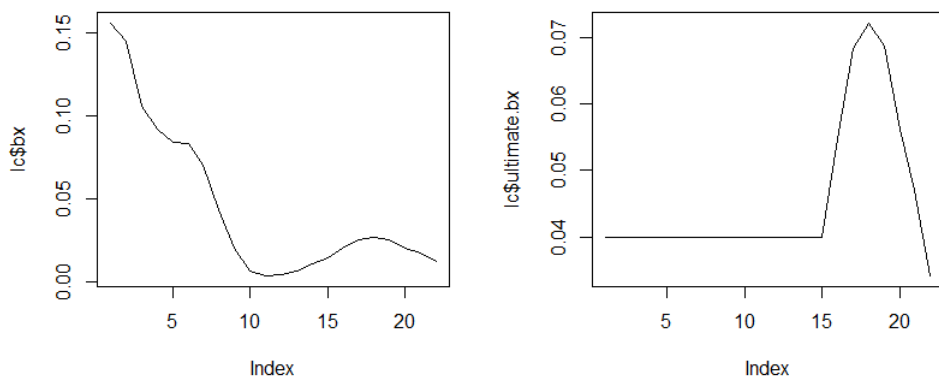

8. ábra. Az előrejelzett születéskor várható élettartam adatok. Saját szerkesztés

Nézzük meg a bővített Lee-Carter módszert a magyar halandósági adatokra, hogy megbízhatóbb hosszú távú előrejelzéseket kapjunk.

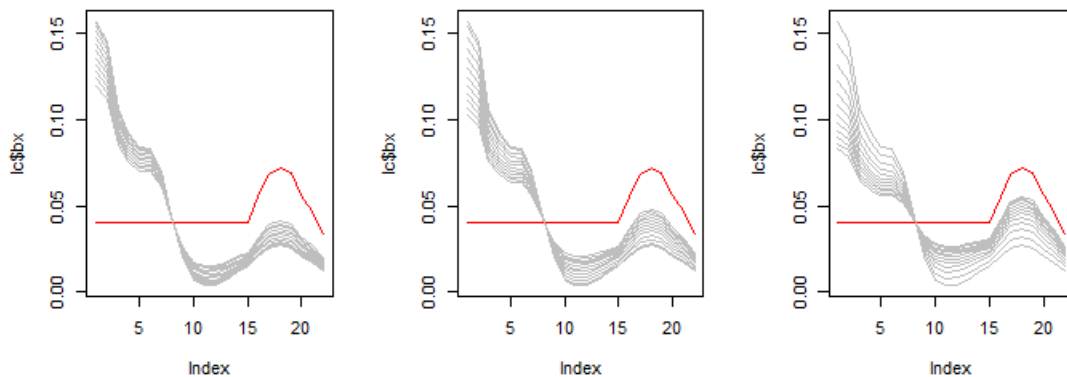
Az eredeti b_x és a végső "ultimate" b_x amihez tart: mennyivel javul az egyes életkorokban, első ábrán azt látjuk hogy mi volt eddig: csecsemőkorban sokat javult és idősebb korban is javult valamennyit a mortalitás.

A végső b_x -hez tartás azt mutatja, hogy a mortalitás egy idő után már kevésbé javul, de az időskorú népesség esetében jobban, és van egy életkor beállítva, amelyet ha elér a születéskor várható élettartam, akkor ott már jobban nem tud javulni (100 éves kor).

9. ábra. A rotált Lee-Carter modell által becsült $B_{x,t}$ értékek előrejelzése. Saját szerkesztés

A 2.2 bekezdésben a (21.) képletben található p értéke alapértelmezésként $p = 0.5$ -re van beállítva, amely a forgás sebességét szabályozza, de a valóságban ez nem biztos, hogy ennyi. Példák $p = 0.25, 0.5, 0.75$ értékekre:

10. ábra. A $B_{x,t}$ értékei rendre $p = 0.75, p = 0.5$ és $p = 0.25$ sebességű forgás esetén. Saját szerkesztés

A modellek összehasonlítását a legkisebb négyzetes hiba minimalizálásának alapján végzem, amely az illesztett modell és a eredeti adatok eltérésének négyzetét összegzi. Az eredeti adatok a korábban levágott 10 évet jelentik (2005-2015). A rotált Lee-Carter módszert elsősorban hosszú távú előrejelzésekre javasolják a szerzők, de adatok hiányában csak ezen az időszakon ellenőrzöm a modellt.

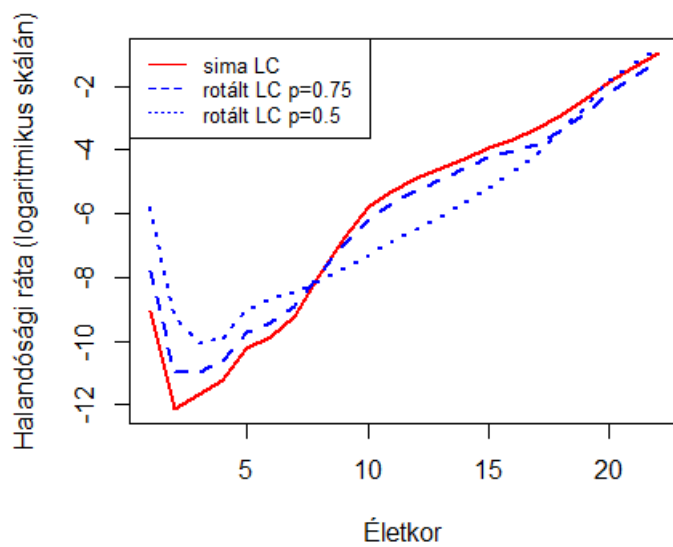
A kapott eredmények alapján a legjobb eredményt a sima Lee-Carter modell adta, a rotált Lee-Carter modellek közül pedig a legjobban $p = 0.75$ forgási sebességű modell szerepelt. A pontos számok a következő táblázatban láthatóak, amely az első oszlop a sima Lee-Carter módszer által adott eredményeket mutatja, a következő három oszlopban pedig a rotált Lee-Carter módszer által visszaadott értékeket, adott forgási sebesség mellett.

	alap LC	LC (p=0.25)	LC (p=0.5)	LC (p=0.75)
női	0.034	0.066	0.112	0.047
férfi	0.001	0.008	0.025	0.003

1. táblázat. Négyzetes hibák. Saját szerkesztés

A sima Lee-Carter módszer, a rotált Lee-Carter módszer alap 0.5-ös és legjobban szerepelt 0.75 forgási sebességű modellek által előrejelzett mortalitási görbéket a következő ábrán láthatjuk.

Az értékeket 2090-re jeleztem előre, ahol a különbségek már jobban ki-
vehetőek. Az ábrán jól látszik a módosított modellek által belevitt rotáció,
vagyis hogy a fiatalabb korcsoportokban kisebb halandóság-javulást feltéte-
leznek a modellek, mint az idősebb korcsoportokban.

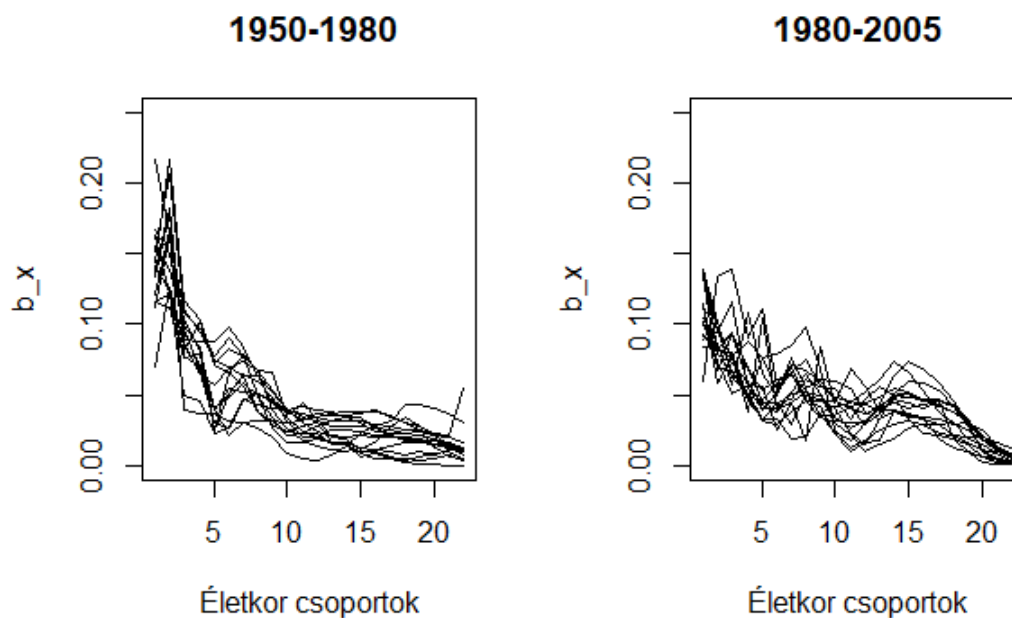

11. ábra. Összehasonlítás. A modellek előrejelzései 2090-re. Saját szerkesztés

4.5. Európai országok

A Lee-Carter modell rotációval bővített verzióját az Európai Unió országain is megvizsgáltam. Az elemzéshez használt adatok forrása szintén a Human Mortality Database.

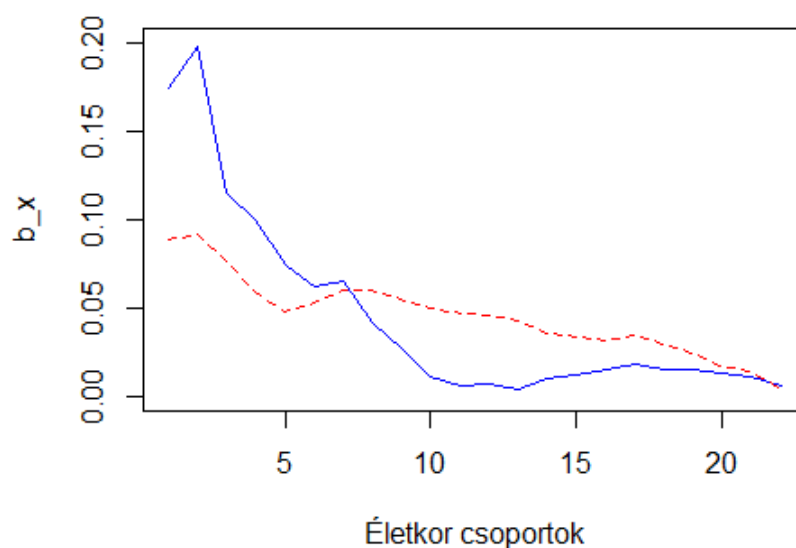
Az uniós országokra futatott rotáció nélküli Lee-Carter módszer b_x -einek ábrázolásánál jól látszik, hogy országonként mennyire különböző életkorcsoportonkénti javulást fogtak meg az egyes modellek. Az 1950-1980-as és az 1980-2005-ös adatokra illesztett görbéken változás látható, 0 éves korban például jelentősen csökkentek, míg az idősebb életkorokban nőttek az értékek.

12. ábra. Az uniós országok 1950-1980 és 1980-2005-re illesztett b_x -ei . Saját szerkesztés

A csecsemőkori és gyermekkori mortalitási arányok jelentősen magasabbak, mint serdülőkorban és felnőttkorban, amely a mortalitási ráták előre

jelzett értékeinek csökkenéséhez vezet. Látható a 12. ábrán, hogy b_x értékei jelentősen magasabbak csecsemő és gyermekkorban, mint bármelyik másik életkorokban. Tehát, a halandóság hosszú távú változásainak előrejelzéséhez b_x forgásának modellezésére szükség van, amelyet a rotált Lee-Carter modell szerzői elsősorban alacsony halandósági rátával rendelkező populációkra és hosszútávú előrejelzésekre javasolnak.

13. ábra. Észtország és Szlovénia (1950-2005) b_x -ei . Saját szerkesztés

A legeltérőbb b_x értékekkel Észtország (kék, folytonos vonallal) és Szlovénia (piros, szaggatott vonallal) rendelkezik az Európai Unión belül. Magyarországhoz képest Észtország magasabb, Szlovénia pedig alacsonyabb halandósági rátákkal rendelkezik. A két Európai Unió ország között nagy különbséget mutat a fiatalok mortalitás javulásában.

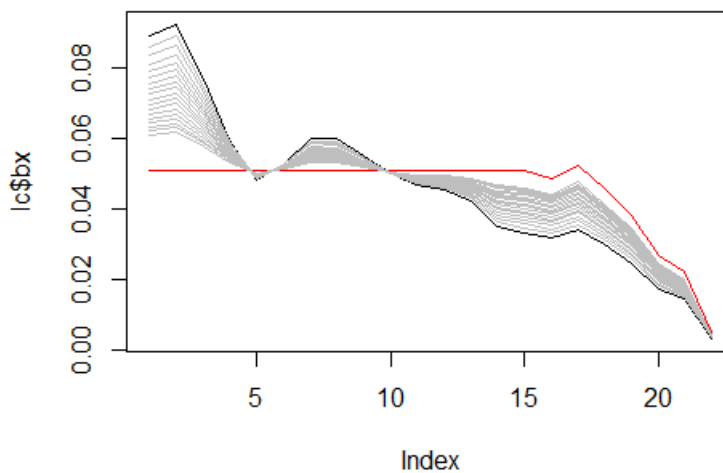
A javulás üteme hosszú távon megkérdőjelezhető, hiszen a végtelenségig

nem javulhat Észtország csecsemőkori halandósági rátája kétszer gyorsabban mint Szlovéniáé.

4.5.1. Szlovénia

A rotált Lee-Carter modell most Szlovénia mortalitási adatain nézem meg, Magyarországhoz hasonlóan.

A következő ábrán az időben elforgatott $B_{x,t}$ görbék láthatóak az alapértelmezett $p = 0.5$ beállítású forgási sebesség mellett. Jól kivehető, hogy az eredeti Lee-Carter modell által adott b_x egy jóval egyenesebb végső $b_u(x)$ -hez tart.

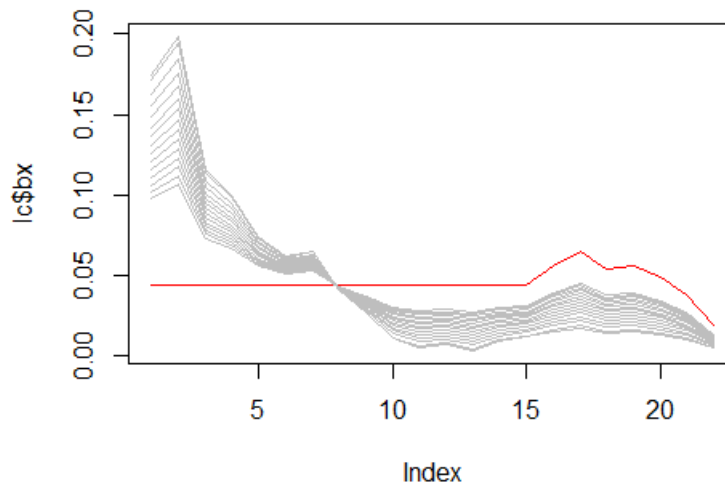

14. ábra. Szlovénia $B_{x,t}$ -ei rotáció esetén. Saját szerkesztés

4.5.2. Észtország

A következő ábrán Észtország időben rotált $B_{x,t}$ -t szemléltetem szintén az alapértelmezett $p = 0.5$ beállítású forgási sebesség mellett. A b_x eredeti

szintjéről, az előző ábrához hasonlóan, szintén egy egyenesebb végső $b_u(x)$ -et mutat. Csecsemő- és kisgyermekkorban a kezdeti magas halandóság javulási ütem nagyot esik.

15. ábra. Észtország $B_{x,t}$ -ei rotáció esetén. Saját szerkesztés

Szlovénia és Észtország halandósági adatain az eredeti Lee-Carter modell alkalmazásakor a javulás ütemének mértékét meghatározó b_x -k nagyon különböző alakot vesznek fel, főleg kisgyermekkorban. Hosszú távon azonban megkérdőjelezhető, hogy két Unión belüli ország egymástól ennyire eltérően fejlődjön. A rotált Lee-Carter módszer szerint a kezdeti különbségek ellenére mindkettő ország b_x -ei nagyjából a 0.05-höz behúzott egyeneshez tartanak.

Vékás (2019) Spearman-féle ρ rangkorrelációs együtthatóval is vizsgálta, hogy van-e rotáció az Európai Unió tagországaiban, és arra a következtetésre jutott, hogy Észtországban mind a nők és férfiak esetében és kimutatható a rotáció jelenléte, Szlovénia esetében azonban csak a nők esetében van szignifikáns rotáció.

5. Életjáradék díj kiszámítása

Ebben a fejezetben az alapfogalmak bemutatása után megvizsgálom a korábban bemutatott modellezési eredmények alapján kalkulált életjáradék díját az alap és a rotált Lee-Carter módszerrel. A kalkuláció célja megnézni, hogy magyar adatokon mennyi az életjáradék díja egyik és másik esetben, mennyit téved, aki a másik modellt használja.

5.1. Alapvető fogalmak

Az életjáradék lényege, hogy egy egyszeri díj befizetése után a szerződő (abban az esetben, ha a szerződő, biztosított és kedvezményezett megegyezik) járadékot kap egy adott tartam végéig vagy amíg életben van, mi esetünkben most az élethosszig tartó járadékokat vizsgáljuk.

A nettó díjak kiszámításánál figyelembe kell venni az ekvivalencia-elvet (Banyár, 2003), mely szerint:

$$\text{bevételek várható jelenértéke} = \text{kiadások várható jelenértéke}$$

Így az azonnal induló, évi 1Ft összegű, egyszeri díjas életjáradék-biztosítás nettó díja a következőképpen alakul:

$$\ddot{a} = \sum_{i=0}^{\omega-x} \left[v^i \prod_{j=0}^{i-1} (1 - q_{x+j}) \right],$$

ahol:

- $x = 0, 1, \dots, \omega$ jelöli a biztosított belépési életkorát
- q_x a halálozási valószínűséget x éves korban
- v pedig az i technikai kamatlábból kiszámolt diszkonttényező: $v = \frac{1}{1+i}$

A nettó díj csak a kockázatok fedezésére szolgál, melyet a biztosító átvállalt. A bruttó díjnak nevezzük azt az összeget, amelyet a nettó díjból képezve már tartalmazza a biztosító költségeit és nyeresége lesz a biztosítónak.

Fontos megjegyezni, hogy az élethosszig tartó ellátásokban a biztosító annak a kockázattal is számolnia kell, hogy nőnek a születéskor várható élettartamok, vagyis az élettartamok kitolódnak (angolul *longevity risk*). Ha a biztosítottak a vártnál hosszabb ideig élnek, akkor a biztosítók alulbecsülhetik a várható kiadásait a jövőben. A rotált Lee-Carter módszer ezért egy jobb becslést adhat a biztosítóknak, mivel a modell szerint az idősebb korcsoportokban gyorsabban javul a halandóság.

Egy másik probléma, amely felmerül és az életbiztosítási díjak számításánál figyelembe kell venni az antiszelekció, vagyis hogy a járadéktermékeket főleg olyan ügyfelek vásárolják, akiknek a halandósági rátája jellemzően alacsonyabb mint az országos átlagé.

5.2. Életjáradék kalkuláció eredményei

A kalkulációban a 2013. évi néphalandósági táblát, a rotáció nélküli Lee-Carter és a $p = 0.75$ forgású rotált Lee-Carter módszerek által 2010-2015-re előrejelzett magyar értékeket használtam fel. Ezeket a számításokat Microsoft Excelben készítettem.

A nemek szerinti megkülönböztetés kiküszöbölésére a női és férfi halandósági rátákat összevontam, és az átlagukkal számoltam tovább. A következő táblázat tartalmazza a nettó díjak összegét, 1000 Ft járadékra, 35 éves belépési kor esetén, a technikai kamatot 2% -nak vettem.

	2013. év		rotált Lee-Carter (p=0.75)
	alap Lee-Carter		
nettó díj	34.31	34.71	34.81

2. táblázat. Életjáradék nettó díja (ezer Ft). Saját szerkesztés

A táblázatból látszik, hogy a Lee-Carter modellekkel magasabb díjakat kapunk mint a tény adatokon számolt díj, mivel a modellek előrejelzései alacsonyabb halandósági rátákat jósolnak az időskorú népességre.

6. Összefoglalás

Szakdolgozatom célja a Lee-Carter modellek közti különbségek megvizsgálása és összefoglalása volt.

Először áttekintettem a hozzájuk tartozó irodalmat és a Lee-Carter és rotált Lee-Carter módszer részletes ismertetése után feltérképeztem más elterjedt néphalandsági modelleket. A korábbi fejezetekben bemutattam egy elemzést a magyar halandsági ráták alakulásáról az elmúlt 70 évről. Az elemzésből kiderült, hogy a csecsemő- és fiatalkori mortalitás jelentősen javult, de az időskori mortalitás is, csak kisebb mértékben.

A következő fejezetben bemutattam az alap Lee-Carter és rotált Lee-Carter modellek illesztésének eredményeit. A magyar adatokon részletesen is bemutattam és értékeltem a kapott eredményeket. Legjobban az alap Lee-Carter módszer szerepelt, utána rotált Lee-Carter modellek közül a leggyorsabb forgási sebességű modell lett a befutó, és előrejeleztem Magyarország halandságát a bemutatott modellekkel.

A modell illesztéseket elvégeztem a különböző európai országok különböző halandsági adataira. Érdekességként külön szót ejtettem Észtország és Szlovénia halandsági görbéiről.

A két Európai Unió ország halandsági adataira illesztett Lee-Carter modellek nagyon eltérő b_x -ket mutattak, amiből az lenne feltételezhető, hogy Észtországban a csecsemőkori halandsági ráták gyorsabban csökkennek mint Szlovéniában, ami hosszú távon megkérdőjelezhető.

Utolsó lépésként megnéztem a életjáradéknál díjbeli különbségeket az egyes modellekkel és levontam a következtetéseket miszerint a modellezéssel magasabb összeget kalkuláltunk ki nettó díjnak, és mivel az alacsonyabb halandságú egyének vásárolják a járadékot, melynek díját így minden módszer alulbecsüli.

Hivatkozások

- [1] Lee, R.D. & Carter, L.R. (1992) *Modeling and Forecasting the Time Series of U.S. Mortality*, Journal of the American Statistical Association 87 (September): 659–671
- [2] Li N., Lee R., Gerland P. (2013) *Extending the Lee-carter method to model the rotation of age patterns of mortality decline for long-term projections*, Demography. ;50(6):2037–2051.
- [3] Vékás P. (2019) *Rotation of the age pattern of mortality improvements in the European Union*, Cent Eur J Oper Res 28, 1031–1048 (2020).
- [4] Faragó T. (2011) *Bevezetés a történeti demográfiába, I. kötet*
- [5] Májer I. & Kovács E. (2011) *Élettartam-kockázat – a nyugdíjrendszerre nehezedő egyik teher*, Statisztikai Szemle. 89. évf. 7–8. sz. 790–812. old.
- [6] Vékás P. (2011) *Nyugdíjcéli életjáradékok élettartam-kockázata az általánosított korcsoport-időszak-kohorsz modellkeretben*, Statisztikai Szemle. 95. évf. 2. sz. 139–165. old.
- [7] Hunt A. Blake D. (2014) *A general procedure for constructing mortality models*, North American Actuarial Journal, 18(1):116–138.
- [8] Currie I. (2016) *On fitting generalized linear and non-linear models of mortality*, Scandinavian Actuarial Journal, 2016(4):356–383.
- [9] Villegas A. M., Kaishev V. Millossovich P. (2016) *StMoMo: An R Package for Stochastic Mortality Modelling* <https://cran.r-project.org/web/packages/StMoMo/vignettes/StMoMoVignette>
- [10] Brouhns N., Denuit M. Vermunt J.K. (2002) *A Poisson logbilinear regression approach to the construction of projected lifetables*, Insurance: Mathematics and Economics, 31:373–393.

- [11] Renshaw A. Haberman S. (2006) *A cohort-based extension to the Lee–Carter model for mortality reduction factors*, Insurance: Mathematics and Economics, 38(3):556–570.
- [12] Carstensen B. (2007) *Age–period–cohort models for the Lexis diagram*, Statistics in Medicine, 26:3018–3045.
- [13] Cairns A. J. G., Blake D. Dowd K. (2006) *A Two-Factor Model for Stochastic Mortality with Parameter Uncertainty: Theory and Calibration*, Journal of Risk and Insurance, 73(4):687–718.
- [14] Plat R. (2009) *On stochastic mortality modeling*, Insurance: Mathematics and Economics, 45(3):393–404.
- [15] R Development Core Team (2008) *R: A Language and Environment for Statistical Computing*, R Foundation for Statistical Computing, Vienna, Austria. ISBN 3-900051-07-0.
- [16] Banyár J. (2003) *Életbiztosítás*, Aula Kiadó, Budapest, ISBN9789639478381.
- [17] Vékás P. (2016) *Az élettartam-kockázat modellezése* (doktori értekezés, 178p.). Budapesti Corvinus Egyetem, Általános és Kvantitatív Közgazdaságtan Doktori Iskola.
- [18] *Human Mortality Database*. University of California, Berkeley (USA), and Max Planck Institute for Demographic Research (Germany). www.mortality.org (Letöltés dátuma: 2021.04.05.)